

Д.В. Бібіков

ДАВНЬОРУСЬКІ ОБОРОННІ СПОРУДИ ВИШГОРОДА

У статті систематизуються та аналізуються результати археологічних досліджень оборонних споруд давньоруського Вишгорода та писемні дані про них. Розглядаються конструктивні особливості укріплень на кожному конкретному етапі їх існування. Оцінюються перспективи подальших досліджень вишгородських фортифікаційних споруд.

Ключові слова: Давня Русь, Вишгород, оборонні споруди, дерево-земляні конструкції.

Незважаючи на понад 80-літню історію дослідження фортифікації Вишгорода, багато питань, пов'язаних з нею, досі залишаються відкритими. Тому доволі значний масив матеріалу, накопичений під час археологічних робіт, потребує систематизації. Зокрема, результати розкопок 1930-х рр. відомі лише із розрізнених архівних джерел і опубліковані дуже фрагментарно.

Ще П.П. Свін'їн, котрий відвідав Вишгород у 1825 р., дуже точно відтворив конфігурацію укріплень, описавши дві лінії оборонних споруд, що майже паралельно йшли до самого схилу. За словами місцевого священика, в лісі, за півтори версти від церкви, ще помітні були залишки

третьої [28, 6–7]. Згадує вишгородські укріплення і М.В. Закревський [10, 260]. В.Б. Антонович нарахував шість концентричних ліній валів, що оточували городище, очевидно приймаючи за фортифікаційні споруди перепади висот природного походження [1, 18]. На думку Р.С. Орлова, ці дані є нотатками з рукопису де ля Фліза [5, 41]. В цілому, більшість дослідників XIX ст. впевнено пов'язували вали на захід та південь від Борисоглібської церкви з ядром літописного Вишгороду.

Дещо відмінну точку зору мав Г.В. Ляскоронський. Після обстеження ділянки поблизу церкви свв. Бориса і Гліба він прийняв за залишки давніх укріплень валоподібний насип навколо церкви. Вся гадана площа Вишгородського городища таким чином не перевищувала 0,5 га. Г.В. Ляскоронський навіть почав заперечувати його тотожність із літописним Вишгородом, пов'язуючи останній з київською Замковою горою [19, 25].

Гіпотезу дослідника було спростовано роботами Вишгородської експедиції ПМК під керівництвом Ф.А. Козубовського та Т.М. Мовчанівського у 1934 р. Концентричне підвищення, котре Г.В. Ляскоронський вважав валом городища, виявилось скупченням будівельного сміття, утвореним внаслідок руйнації Борисоглібської церкви і розчищення площі під час будівництва нової церкви [14, 103]. Загалом в 1930-х рр. на території

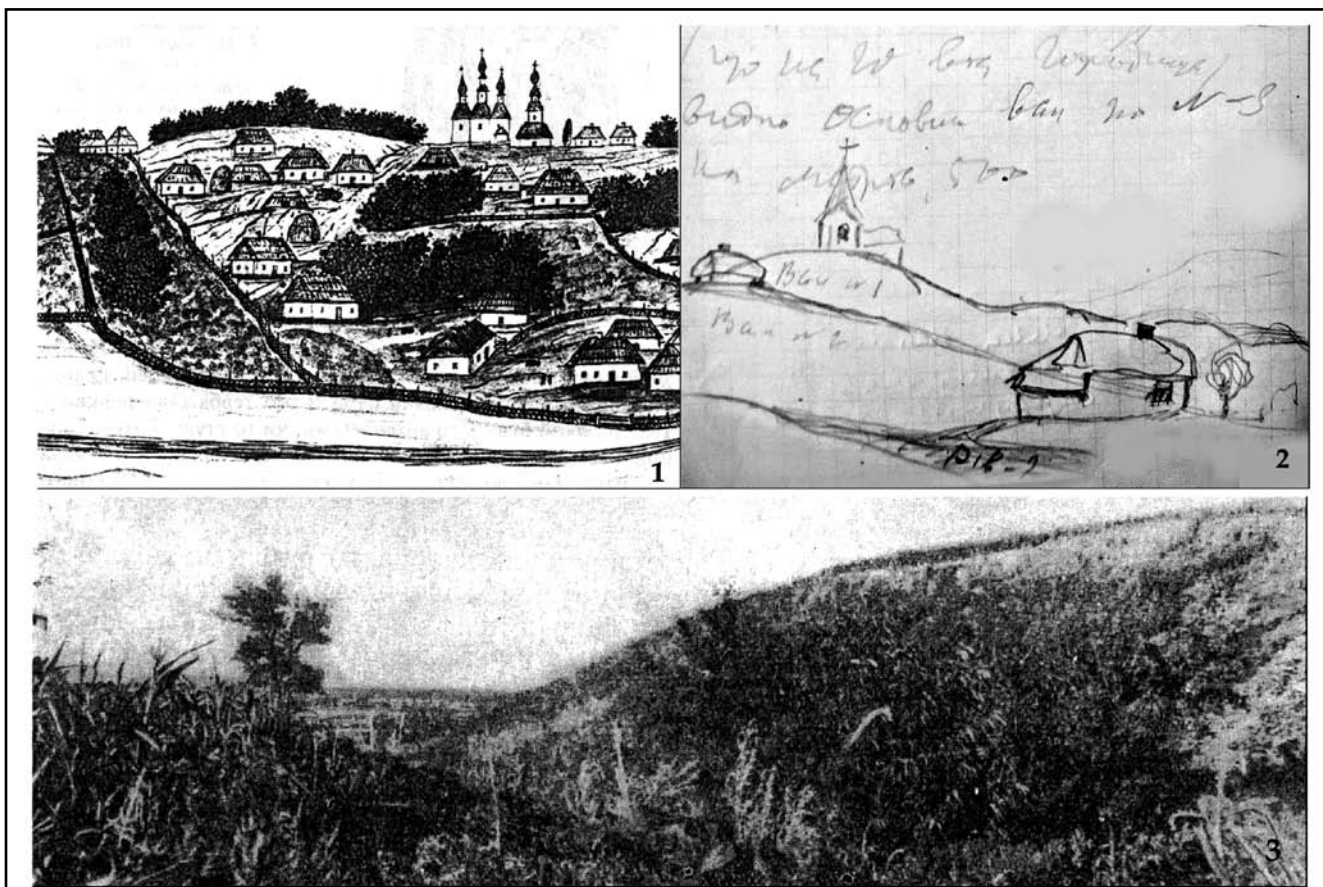

Рис. 1. Зображення вишгородських укріплень: 1) малюнок де ля Фліза 1854 р.; 2) замальовка Т.М. Мовчанівського; 3) фото 1950-х рр.

Рис. 2. Плани оборонних споруд Вишгорода: 1) замальовка Т.М. Мовчанівського; 2) план П.О. Рапопорта; 3) сучасна схема Вишгородського історико-культурного заповідника

пам'ятки проведено масштабні розвідувальні роботи, що мали на меті уточнити її планувальну структуру. Наводиться опис укріплень на захід від церкви, згідно якого перепад висот від дна рову до верхівки валу на той час становив близько 10 м, а ширина валу – до 12 м [12, арк. 6]. В'їзд до городища, на думку авторів розкопок, знаходився поруч із «південним виступом західного валу» (на місці сучасного проїзду по вул. Калнишевського) (рис 1, 2) [22, 51]. Спочатку дослідники, як і їх попередники, нерідко приймали за укріплення деталі природного рельєфу. Подається орієнтовна схема укріплень, згідно якої до центральної частини – дитинця – з заходу та південного заходу примикали укріплені «присілки» [12, арк. 5; 14, 1; 15, 11]. Інтерес викликають відомості Ф.А. Козубовського про додаткову лінію укріплень із західного, напільного, боку, на котрі звернув увагу В.К. Козюба [17, 89–90]. Згадується «виразно помітний зовнішній вал із виразним зовнішнім ровом», розташований приблизно в 20-и м на захід від західного («внутрішнього») валу [15, 11]. Утім, на нашу думку, в даному випадку мова скоріш за все йде про природний яр по сучасній

вул. Межигірського Спасу, поблизу кладовища. На одному з мисовидних виступів, що утворились після розмивання східного схилу городища ярами, в 1934 р. зафіксовано рештки насипу. Ф.А. Козубовський зробив висновок про існування тут «східного» валу (хоча Т.М. Мовчанівський констатував, що яскраво виражених укріплень у східній частині городища не виявлено [22, 22–23] [12, арк. 8]. Розділяв подібні погляди і В.Й. Довженок [8, 68]. Сучасні дослідники скептично ставляться до можливості існування валів з боку Дніпра, так як стрімкий високий схил не потребував додаткових укріплень [17, 90]. Не помітні вони і на малюнку де ля Фліза 1854 р. (рис. 1, 1) [5, 17, 95]. В будь-якому разі, перевірити це припущення вже не вдасться, адже край городища з давньоруського часу значно оплив унаслідок зсувів та обвалів.

Тоді ж, у липні 1934 р. було проведено перші розкопки конструкцій вишгородського т. зв. західного валу. Найбільш повні дані про результати досліджень подано в щоденнику Т.М. Мовчанівського. У Науковому архіві Інституту археології (фонд ПМК) документ датовано 1937 р. однак, як ми установили,

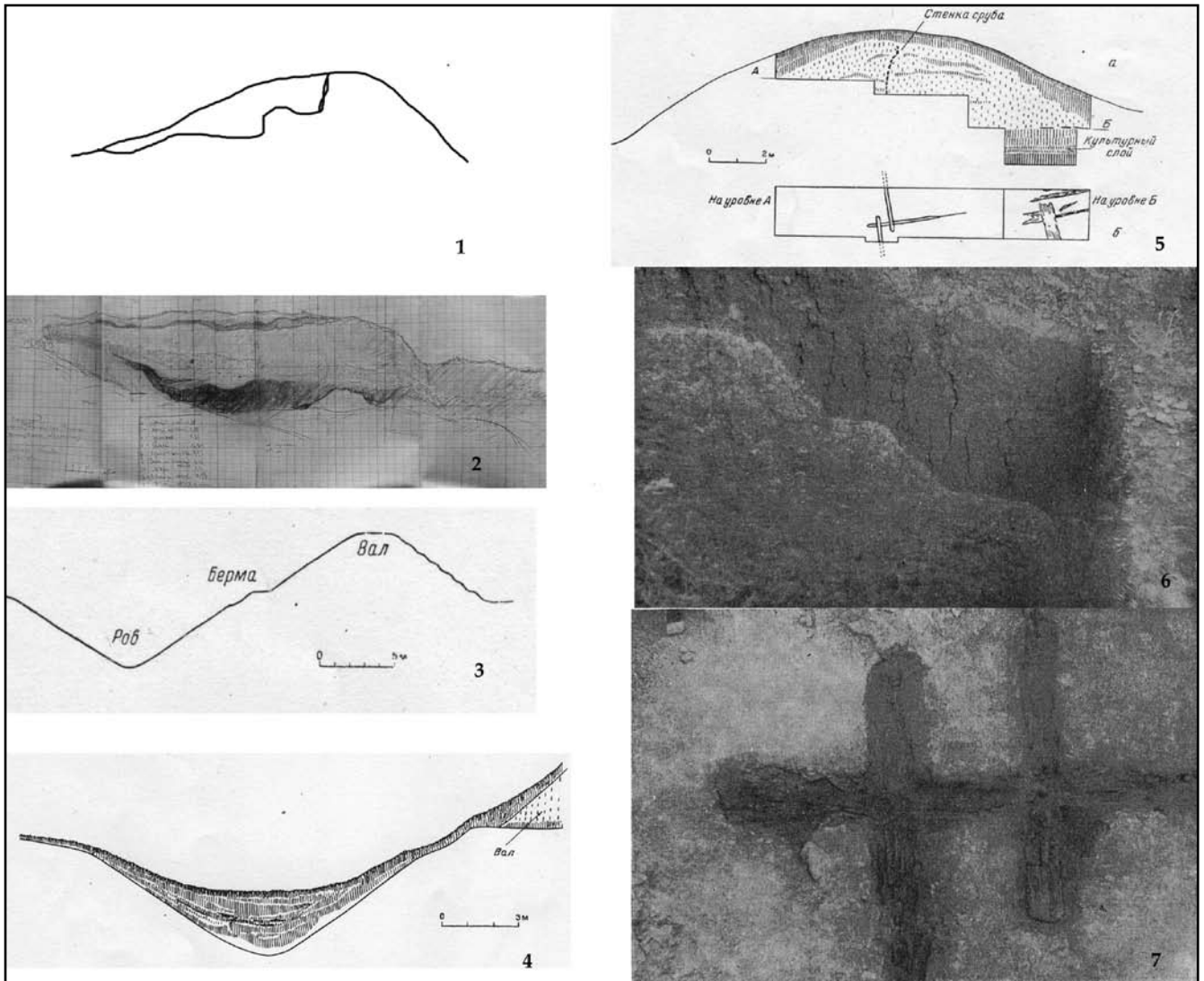

Рис. 3. Профілі вишгородських укріплень: 1) замальовка Т.М. Мовчанівського; 2) розріз 1935 р. за Л.А. Голубевою; 3) розріз рову 1952 р. за П.О. Рапопортом; 4) профіль валу і рову 1952 р. за П.О. Рапопортом; 5) розріз валу 1952 р. за П.О. Рапопортом; 6) врубка конструкцій валу

абсолютно помилково (мабуть, саме через цю плутанину П.О. Рапопорт відносив перші розкопки оборонних споруд до 1935 та 1937 рр.) [26, 101]. Так, у ньому згадуються дослідники, котрі не брали участь у роботах 1937 р., розповідається про плани роботи експедиції на 1935 р., а одного разу зазначається повна дата – «17/VII 34 р.» [22, 45].

Траншею 3 1934 р. закладено на захід від північно-західного кута церковної огорожі, на внутрішньому схилі валу, до найвищої частини його гребня. На дні траншеї виявлено залишки тіла валу у вигляді шару утрамбованої глини. Насип було влаштовано окремими терасами, що добре видно із замальовки Т.М. Мовчанівського (рис. 3, 1) [22, 62]. Подібний східчастий профіль внутрішнього схилу валу було зафіксовано і під час розкопок 1951–1952 рр. (рис. 3, 6) [26, 109–110]. В насипу траплялись окремі граніти. Під південним бортом траншеї виявлено контур дерев'яних (імовірно, дубових) колод, простежений із заходу на схід на

3,25 м та на глибину 1,2 м [22, 62–63]. Останній Ф.А. Козубовський інтерпретував як залишки конструкцій укріплень, подібні до знайдених у Білогородці [15, 43–44].

В 20 м на південь від траншеї 3, на гребні валу, закладено траншею (шурф) 4 під наглядом М.П. Макаревич. Утім, за браком часу, роботи не було завершено [20].

Головною метою розкопок на даній ділянці в наступному, 1935-у, році була перевірка наявності в'їзду до городища. Розкоп (ділянка III) практично примикав до садиби Борисоглібської церкви з південного заходу. В західній частині розкопу, на місці гаданих воріт, під шаром бурої глини виявлено залишки дерев'яних конструкцій валу. Кліті, розташовані щільно одна до одної по лінії північний захід – південний схід, було складено з масивних березових колод. В одному зі зрубів стіну прослідковано на висоту понад 2 м (13 вінець); довжина поздовжніх стін сягала 5 м. У заповненні

клітей, що являло собою утрамбовану буру глину, жодного речового матеріалу виявлено не було. Спростувавши гіпотезу про існування на місці ділянки III воріт дитинця, дослідники припустили, що в'їзд існував південніше [21, 5]. Є певні підстави припускати, що в цій частині укріплень дерев'яні конструкції були влаштовані на підсипці: під ними зафіксовано потужний шар глею [16, 41].

Розкоп на ділянці 8 1935 р. (керівник – М.П. Ткач) також було закладено на внутрішньому схилі західного валу. Хоча самі зрубні конструкції досліджено не було, встановлено, що їх стіни з внутрішньої сторони були обмазані глиною і слугували водночас стінами житлових клітей, майстерень та господарських споруд-комор [30, 1–26].

Окрім досліджень т. зв. західного валу, в 1935 р. під керівництвом Л.А. Голубевої було проведено невеликі розвідкові розкопки південної частини укріплень городища, поблизу місця, в якому вони змикались з укріпленнями окольного граду [21, 12]. Вал, частково розораний, тут зберігся на 16 м у довжину, а його висота досягала 3,8 м, хоча зазначається, що початково він був значно вищий. На відміну від решти ділянок, не зафіксовано жодних дерев'яних конструкцій валу. Прослідковано кілька послідовних нашарувань, насипаних на чорнозем, – рівень похованої поверхні. Стратиграфічний розріз («перекрій») валу було замальовано (рис. 3, 2) [3, картка 3].

У післявоєнний час на Вишгородщині працювала експедиція «Великий Київ». Керівник експедиції А.В. Добровольський, провівши в 1947 р. розвідку на Вишгородському городищі, зробив спробу реконструкції давньої системи сторожових пунктів [6, 5]. Пізніше дані висновки використовували В.Й. Довженок та П.П. Толочко, перший з яких згадував навіть «вежі, які стояли на найвищих місцях, де зараз залишались значні штучні насипи [7, 231; 31, 132]. Однак, при цьому до обсерваційних пунктів А.В. Добровольським було помилково зараховано курганні насипи (увагу на цей курйоз звернув Р.С. Орлов) [24, 39]. Так, курган, розташований на захід від городища, на місці сучасного кладовища, дослідник називає «сторожовим підвищенням» [6, 5]. Хоча, не виключено, що високі язичницькі кургани дійсно могли відігравати роль оглядових пунктів.

Найбільш інформативними стали дослідження 1952 р. під керівництвом П.О. Рапопорта все того ж західного валу. Розкопки виявили в основі насипу суцільну лінію дубових зрубів. Колоди фронтальних стін були «у перев'яз» складені з колодами поздовжніх (рис. 3, 7). Зруби, вірогідно, були тристінними; довжина поздовжніх стін становила близько 2,8 м. Всередині зруби щільно забиті глиною з вкрапленнями каміння, фрагментів плінфи, розчину та кераміки X–XII ст. [26, 102–

103]. На внутрішньому схилі валу зафіксовано окремі сходинок висотою близько 0,5 м, про які вже згадувалось [26, 109–110]. Також уперше було досліджено рів городища. Останній мав симетричний профіль та округле дно, нахил стінок по відношенню до горизонту становив близько 35° (рис. 3, 3). Загальна ширина рову – близько 16 м, глибина – до 5 м [26, 113–115].

Нарешті, останні на сьогодні розкопки вишгородських валів проведено в 1991 р. під керівництвом Р.С. Орлова (перехрестя двох відрізків сучасної вул. Калнишевського), однак відомостей про ці роботи не збереглося [24, 13–17].

Археологічні дані суттєво доповнюються літописними свідоцтвами. Зазвичай для ілюстрації потужності вишгородських укріплень в літературі прийнято цитувати статтю 1174 р. про безуспішну дев'ятитижневу облогу Вишгорода 50-тисячним військом Андрія Боголюбського [25, стб. 575–578]. Очевидно, в середині X ст. (перша літописна згадка про місто датується 946 р.) укріплення вже існували, що видно із самого кореню «град», від якого походить топонім. Відомо, що термін цей у давньоруський час означав не тільки місто в цілому, а і оборонні споруди [23, 424]. Безпосередньо оборонні споруди Вишгорода згадуються у літописі тричі. У статті 1115 р., описується, як вишгородці з міських стін та забрал спостерігали за переносом гробниць Бориса і Гліба в нову церкву. Очевидно, мова йде про західний вал [24, 17].

Під 1170 р. згадується вишгородський острог, котрий дослідники, за винятком Р.С. Орлова [24, 17], ідентифікують із окольным градом [26, 60]: «Давидъ же своимъ повеле острогъ пожечи до нихъ» [25, стб. 548]. Причиною знищення зовнішньої лінії укріплень очевидно було бажання зосередити сили на обороні дитинця за умов відсутності значного гарнізону. Подібним чином в 1161 р. князь Ростислав підпалив оборонну лінію окольного граду Білгороду [26, 150–151]. В.М. Зоценко орієнтовно датує спорудження укріплень острогу третьою чвертю XII – початком XIII ст. [11, 34]. Археологічні реалії, таким чином, цілком відповідають даним писемних джерел, котрі повідомляють про дві лінії міських укріплень.

Різний характер дерево-земляних конструкцій свідчить про перебудову укріплень, а також відображає динаміку розвитку міста. Крім того, конструктивні особливості валу залежали від конкретних особливостей кожної окремої ділянки, на якій вони будувались. Зазначені тенденції характерні і для інших міст Середнього Подніпров'я, таких як Переяславль або Білгород [18, 133; 23, 436–437]. П.О. Рапопорт вважав, що березові зруби, розкопані в 1930-х рр., з'явилися у XI ст., в той час як поява суцільних дубових конструкцій пов'язана з реконструкцією

валу у XII ст. [23, 101]. Будівництвом і ремонтом оборонних споруд займалися окремі спеціалісти – городники, про котрих згадується в «Уставі» Володимира Мономаха та житіях святих Бориса і Гліба [27, 408, прим. 12]. Останні, скоріш за все, створювалися у Вишгороді і тому зберегли унікальні дані про місцевих городників, називаючи, на відміну від інших міст, їх імена. Д.І. Бліфельд вбачає в об'єднаннях городників, зокрема вишгородських, найраніші «ремісничі корпорації» [2, 40]. Очевидно, вони були представниками князівської адміністрації і займали високе соціальне положення [26, 177]. Так, городник Мироніг виконував функції старійшини Вишгорода [9, 54]. Також згадується «старейшина огородником, зовом же бяше Жьдан по мирьскууму, а в хрещении Никола» (на протипагу загальноприйнятій існувала точка зору М.С. Грушевського про те, що Ждан-Микула займався городництвом в сучасному сенсі цього слова [4, 309]) [9, 57]. На думку дослідників, він брав участь у складанні «Правди Ярославичів» [24, 64–65].

Доводиться констатувати, що оборонні споруди давньоруського Вишгорода досліджені не найкращим чином. Необхідно уточнити час появи укріплень та їх реконструкцій. Відкритим залишається і питання про існування третьої лінії оборони, котра по крутому схилу тераси захищала посад, повністю або майже повністю зруйнованої ярами [11, 22; 26, 55]. На жаль, більшість укріплень знаходиться на території приватних ділянок, що сильно заважає подальшому дослідженню фортифікаційних споруд.

Посилання

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. – М., 1895. (Приложение к 15 т. «Древности»). – 163 с.
2. Бліфельд Д.І. До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі IX–X ст. // Археологія. – 1954. – Т. 9. – С. 32–41.
3. Голуб'єва Л.А. Щоденник розкопів (5.07 – 28.07.1934). – НА ІА НАНУ, ф. 20, № 15.
4. Грушевський М. Киевская Русь. – СПб, 1911. – Т.1. – 506 с.
5. Дегтяр Т., Орлов Р. Вишгород. Минуле і сучасне. – К., 2005. – 294 с.
6. Добровольский А.В. Разведка местности от Вышгорода до с. Бирок. – НА ІА НАНУ. – 1947/27.
7. Довженко В.Й. Вишгород // Археологія Української РСР. – К., 1975. – Т. 3. – С. 229–236.
8. Довженко В.Й. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934 – 1937 рр. // Археологія. – Т.III. – С. 64–93.
9. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им (подготовка к печати Д.И. Абрамовича). – Пгт., 1916. – 204 с.
10. Закаревский Н. Описание Киева. Вновь обработ. и знач. умнож. изд. напеч. иждивением Моск. археолог. о-ва. – М., 1868. – Т. 1. – 455 с.
11. Зоценко В. Древнерусский Вышгород. Историко-археологический обзор // Борисо-Глебский сборник / Collectanea Borisoglebica. – Paris, 2000. – Выпуск 1. – С. 15–56.
12. Козубовський Ф.А. Блокнот заміток і зарисовок (12.07–11.08.1934). – НА ІА НАНУ, ф. 20, № 1.

13. Козубовський Ф.А. Вишгородське городище в X – XIII ст. Резюме. – НА ІА НАНУ, ф. 20, № 41.

14. Козубовський Ф.А. Розкопки на території давнього Вишгорода // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури УАН. – Кн. 3–4. – К., 1935. – С. 103.

15. Козубовський Ф.А. Щоденник розкопів (10.07–29.07.1934). – НА ІА НАНУ, ф. 20, № 4.

16. Козубовський Ф.А. Щоденник розкопів, накази, розпорядження, літературні відомості про Вишгород, протоколи (30.06 – 4.08.1935). – НА ІА НАНУ, ф. 20. – № 23.

17. Козюба В.К. Вишгородська експедиція 1934 р. // Старожитності Вишгородщини. Зб. тез і повідомл. 16 наук.-практ. конф. – Вишгород, 2011. – С. 61–107.

18. Колибенко О.В., Тетеря Д.А. Вали дитинця Переяславля Руського у світлі археологічних досліджень // Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. – К., 2013. – С. 122–133.

19. Ляскоронский Г.В. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время. – СПб., 1913. – 363 с.

20. Макаревич М.П. Щоденник розкопів (24.07–26.07.1934). – НА ІА НАНУ, ф. 20, № 8.

21. Мовчанівський Т.М. Вишгородська археологічна експедиція. – НА ІА НАНУ, ф. 20, № 3.

22. Мовчанівський Т.М. Щоденник розкопів (17.07–29.07.1937). – НА ІА НАНУ, ф. 20, № 65.

23. Непомнящих В.Ю. Нові дані про оборонні споруди Білгорода Київського // Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А.В. Кузи. – К., 2014. – С. 424–437.

24. Орлов Р.С. Историчний ландшафт Вишгорода // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез, доповідей і повідомлень 16-ої наук.-практ. конф. – Вишгород, 2011. – С. 5–22.

25. Полное собрание русских летописей. – Т.2. Ипатьевская летопись. – М., 2001. – 648 с.

27. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. – МИА. – № 52. – М.–Л., 1956. – 184 с.

28. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. – М., 1948. – 802 с.

29. Свинын П. Вышгород (Из живописного путешествия по России) / П. Свинын // Отечественные записки. – 1827. – № 11. – С. 3–22.

30. Тихомиров М.Н. Исследование о Русской правде. – М., 1941. – 263 с.

31. Ткач М.П. Картковий щоденник. – НА ІА НАНУ, ф. 20, № 34.

32. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – К., 1980. – 224 с.

Бибиков Д.В. Древнерусские оборонительные сооружения Вышгорода

В статті систематизуються і аналізуються результати археологічних досліджень оборонительних споруд древнеруського Вышгорода і письмові дані про них. Розглядаються конструктивні особливості укріплень на кожному конкретному етапі їх існування. Оцінюються перспективи дальніших досліджень вишгородських оборонительних споруд.

Ключові слова: Давня Русь, Вишгород, оборонні споруди, дерево-земляні конструкції.

Bibikov D.V. Ancient Russian fortifications in Vyshgorod

The article systematized and analyzed the results of archaeological research of fortifications in ancient Russian Vyshgorod and information written about them. The design features of fortifications on each stage of their existence are discussed. The prospects of further research of fortifications in Vyshgorod are estimated.

Key words: Ancient Rus, Vyshgorod, fortifications, tree-earthen constructions.

09.03.2015 p.